

DE LA SUBLIMACIÓ IDEALISTA DEL PAISATGE AL MALSON DE LA SEVA DESFETA

LA CALA COM A MOTIU POÈTIC EN LA LITERATURA DE LES BALEARS

Damià Pons

La descoberta del paisatge fou una de les grans novetats de la pintura i la literatura del segle XIX.

A la literatura balear, la figura de la cala no ha centrat el protagonisme de la poesia, tot i la predominança de què gaudeix en el paisatge de les Illes, però sí que hi té una presència selecta.

■ LA DESCOBERTA DEL PAISATGE

Abans que Miquel dels Sants Oliver arribàs a la conclusió (*Cosecha periodística*, 1891) que la diversitat de paisatges era un factor de gran valor econòmic potencial, ja havien estat moltes les ocasions en què, mitjançant les paraules o les imatges, els paisatges illencs havien estat objecte d'admiració i d'elogi. Els nombrosos viatgers europeus que el segle XIX els varen recórrer, en general feren un diagnòstic coincident: eren uns paisatges de meravella que acollien, però, una societat caracteritzada per l'endarreriment. Va ser l'escriptora francesa George Sand la que, a *Un hivern a Mallorca* (1841), va assenyalar amb més contundència el contrast que hi havia entre l'excel·lència de la naturalesa i les mancances del medi social.

La descoberta del paisatge –entès com aquella part de la natura que és construïda pels humans mitjançant la intervenció de la seva percepció estètica o de la seva acció ordenadora– fou una de les grans novetats de la pintura i la literatura del segle XIX. El paisatge hi adquirí la categoria de subjecte artístic de primer ordre. Va superar definitivament el caràcter subsidiari –esser poca cosa més que el decorat d'una escena històrica, religiosa o mitològica– que amb poques excepcions havia tengut fins aleshores i va guanyar-se el dret, a tots els efectes, de la suficiència de sentit i d'expressió. Amb els romàntics, la natura fou dotada d'atributs que són propis de la condició humana, en la mesura que va

ser concebuda com un reflex de les emocions i els sentiments del jo –fos poeta o pintor– que la contemplava. Les representacions tan sols arquetípiques o ornamentals de la natura, històricament les predominants, foren substituïdes per unes altres que per damunt tot cercaven la singularitat i l'originalitat, tant la dels espais físics representats com la de la mirada que els convertia en creació artística.

Al llarg del XIX, els paisatges de les Balears, especialment els de Mallorca, foren objecte d'una atenció reiterada i abundosa. El corrent de revaloració de la natura impulsat pel Romanticisme i la visita a l'arxipèlag de nombrosos viatgers europeus –alhora erudits i romàntics– varen originar tot un seguit de publicacions en les quals els dibuixos o gravats que acompanyaven les paraules contribuïren a fer que una gran quantitat i diversitat d'indrets illencs, tant d'urbans com de rurals o costaners, adquirissin la condició d'imatges artístiques. En són una bona mostra els deu volums del *Die Balearen* (1869-1891), de l'arxiduc Lluís Salvador, i *Les Illes Oblidades* (1893), de Gaston Vuillier. En paral·lel, durant la segona meitat del mateix segle, els pintors illencs també convertiren el paisatgisme en la seva opció artística preferent. Joan O'Neill, Ricard Anckermann i Antoni Ribas en són la millor prova. En general, els seus quadres ens remetent a indrets muntanyencs o a estampes marineres. De vegades, també a iconografies d'un costumisme anecdòtic més aviat pintoresc.

«LA CALA NO HA ESTAT
OBJECTE DE GAIRE
ATENCIÓ EN LA POESIA DE
LES BALEARS. EL FET ÉS
SORPRENENT SI TENIM EN
COMPTE LA QUANTITAT DE
TOPÒNIMS PRECEDITS PEL
SUBSTANTIU 'CALA' QUE
PODEN LOCALITZAR-SE EN
LES COSTES DE LES ILLES»

A l'esquerra, Rosa Torres. Sèrie «La cala encantada», 2012. Acrílic sobre cartró, 50 x 65 cm.

Tanmateix, quan la pintura i el paisatge assoliren a Mallorca l'estat de comunió i de creativitat màxima va ser en el període dels primers vint anys del segle xx, sobretot durant la primera dècada. És el moment de la irrupció d'una nova manera de mirar i de representar la natura. A partir de l'assimilació de l'impressionisme i del simbolisme, ja no es tractarà d'oferir versions sobretot descriptives i més o menys realistes, ans al contrari, ara es pretindrà traduir plàsticament els paisatges reals en unes visions fonamentades en la subjectivitat, en una emotivitat intensa i en la transfiguració simbòlica. Aquest serà el paper que faran el belga William Degouves de Nuncques i els catalans Joaquim Mir i Santiago Rusiñol. Amb les seves obres, varen introduir una nova manera de mirar els paisatges de l'illa i, en conseqüència, també els representaren amb uns cromatismes nous que sobretot cercaven prioritzar l'expressió de les sensacions i de les emocions més personals i més complexes. Amb posterioritat als tres noms anteriors, foren molts els pintors que convertiren –episòdicament o permanentment– els paisatges de l'illa en l'objecte preferent de la seva pràctica artística. Entre molts d'altres, caldria esmentar el mallorquí Antoni Gelabert, els catalans Sebastià Junyer i Hermen Anglada-Camarasa o l'argentiní Francisco Bernareggi. La fascinació pel paisatge va arribar a monopolitzar la pintura feta a Mallorca. Amb els anys, i sobretot perquè s'hi varen afegir un gran nombre de pintors de creativitat tan sols mitjana, o fins i tot ben escassa, el paisatgisme illenc va anar derivant cap a l'estereotip i la banalització, fins al punt que va arribar a congriar-se un postimpressionisme d'influència local –Guillem Frontera *dixit*– majoritàriament mediocre que va ser hegemònic fins a la dècada de 1970.

■ ELS POETES I EL PAISATGE

En la lírica illenca la irrupció del paisatge com a referència principal es va produir sobretot amb la publicació del primer llibre de Miquel Costa i Llobera: *Poesies* (1885). Abans, alguns poetes de la Renaixença ja havien ofert un bon nombre de mostres que ja reflectien vivències personals de la naturalesa, de vegades de caràcter panoràmic –la totalitat de l'illa descrita des del mirador del Puig Major, a «La Roqueta» de Mateu Obrador, o «Dalt d'un coll» de Marian Aguiló– i d'altres concretades tan sols en un element vegetal específic –«L'olivera mallorquina» i «Els tarongers de Sóller», de Josep Lluís Pons i

«QUAN LA PINTURA I EL PAISATGE ASSOLIREN A MALLORCA L'ESTAT DE COMUNIÓ I DE CREATIVITAT MÀXIMA VA SER EN ELS PRIMERS VINT ANYS DEL SEGLE XX. ÉS EL MOMENT DE LA IRRUPCIÓ D'UNA NOVA MANERA DE MIRAR I DE REPRESENTAR LA NATURA»

© Sebastià Torrens

El paisatge de les Illes Balears està marcat per la mar i per les cales que es formen al llarg del seu litoral. Sorprenentment, aquest accident geogràfic no ha estat objecte de gaire atenció en la poesia de les Balears.

Gallarza, o «A un ciprer», de Marian Aguiló–. La majoria de vegades els elements naturals que integren els paisatges acaben adquirint un significat simbòlic transcendent. El cas més notable és el de l'olivera de Pons i Gallarza, convertida en la imatge de la perennitat de la naturalesa enfront de la fugacitat tant de la vida individual com de les civilitzacions humanes.

Amb algunes de les composicions de les seves *Poesies*, Costa introdueix plenament el paisatgisme romàntic en la literatura de Mallorca. Els versos que ens remetien als espais terrestres o marins hi són molt abundants. Els poemes neixen a partir de la interacció emocional entre el jo líric i el seu

entorn. Els indrets o els elements de la natura que són objecte de recreació esdevenen el correlat de les creences o dels estats d'ànim o dels models de vida que el poeta té o que desitjaria assolir. La bellesa del paisatge com a testimoni de la perfecció de l'acció del Déu creador; «La vall», amb el seu aïllament i el seu silenci, com el lloc més adient per dur a terme una exploració del món més interior; o «El pi de Formentor», esdevingut un símbol d'una concepció més alta de la vida: lluitar i vèncer contra les adversitats i les limitacions que imposa la vida quotidiana per tal d'aconseguir aquella plenitud que tan sols pot néixer de les vivències espirituals o artístiques. Costa i Llobera com a paisatgista es va sentir atret per la Mallorca muntanyenca o per la de les riberes de la costa nord, per espais ben concrets que se situen entre el Gorg Blau i el cap de Formentor. Ens ofereix una naturalesa abrupta, en certa manera wagneriana, amb una

«ENCARA QUE EL MOTIU DE LA CALA NO SIGUI MOLT HABITUAL EN L'OBRA DELS POETES INSULARS, SENS DUBTE ES POT AFIRMAR QUE LA SEVA PRESENCIA HI ÉS MOLT SELECTA»

absència quasi absoluta de figures humanes. La solitud ambiental tan sols és contradita per la intrusió d'un jo-poètic que no renuncia a fer-s'hi visible. Aquesta és la mateixa Mallorca que va atreure majoritàriament els pintors modernistes. Joan Alcover, a la secció «Cançons de la serra» del volum *Cap al tard* (1909), també se sentirà atret per la serra de Tramuntana mallorquina, per la part, però, que va des de Deià fins a Calvià. En el seu cas, ens trobam amb una naturalesa amb presència humana, descrita amb el detallisme del miniaturista, i interioritzada mitjançant un procés de contemplació que li ha permès apropiat-se'n emocionalment. A «La Serra», el seu poema paisatgístic més emblemàtic, la naturalesa esdevé un símbol de la pàtria i, alhora, la concreció en una illa mediterrània real del mite clàssic de l'Arcàdia.

Els poetes posteriors a Costa i Alcover també mantingueren el tractament del paisatge com a preferent. Llorenç Riber més aviat marcà una línia de continuïtat respecte al poeta pollencí. Maria Antònia Salvà i Miquel Ferrà introduïren un canvi substancial: la zona de l'illa de la seva preferència deixà de ser la serra de Tramuntana i es decantaren per uns paisatges geològicament i vegetalment més discrets. El migjorn de la marina de Lluçmajor, en el primer cas, els indrets del Raiguer o del Pla de l'illa, en el segon. Va ser el pas de l'escenografia wagneriana a una altra de més pròpiament noucentista, amb una preferència per les coses petites o senzilles, i de l'estridència cromàtica als tons més aviat apagats o agrisats. Una gran quantitat dels poemes de Salvà tenen com a protagonistes uns elements vegetals –la secció «Flora humil» del volum *Espigues en flor* (1926), per exemple– i animals de caràcter domèstic i d'envergadura molt modesta. En les poesies paisatgístiques dels autors de la segona promoció de l'Escola Mallorquina (Guillem Colom, Rafael Ginard, Miquel Colom...), en general es va donar un procés regressiu en la presentació de la naturalesa: es

produí una pèrdua de significació simbòlica i un retorn a un enfocament primordialment descriptiu. Aquesta tendència, però, es va acabar definitivament amb l'aparició dels primers títols dels poetes de la generació de 1951: *Entre el coral i l'espiga* (1952), de Blai Bonet, i *L'hora verda* (1952), de Jaume Vidal Alcover. Altra volta els paisatges varen tornar a ser sotmesos a l'alquímia de la metàfora, fins i tot a la de caràcter més visionari, i també a tots els recursos expressius orientats a intensificar la percepció sensorial i subjectiva dels

elements reals que els formaven. Un tret característic de tot el paisatgisme literari mallorquí, de Costa i Llobera a Blai Bonet, és l'emmirallament davant la natura, la qual sense excepcions acaben sotmetent a un procés de sublimació idealista.

■ LA CALA COM A MOTIU POÈTIC

Aquest accident geogràfic que es caracteritza per esser una entrada de mar en una costa no ha estat objecte de gaire atenció en la poesia de les Balears. El fet és sorprenent si tenim en compte la quantitat de topònims precedits pel substantiu *cala* que poden localitzar-se en les costes de les diferents illes de l'arxipèlag. Al primer tom del *Corpus de toponímia de Mallorca* (1962-1963), de Josep Mascaró Pasarius, en són esmentades més de cent seixanta, de cales, i de calons, una seixantena. A diferència dels poetes, els pintors sí que s'hi han sentit intensament atrets, per les cales. Sobretot per la de Deià –hi ha el precedent d'un gravat que surt al *Die Balearen*– i la de Sant Vicenç. A ambdues les va im-

«AMB ELS ROMÀNTICS, LA NATURA FOU DOTADA D'ATRIBUTS QUE SÓN PROPIS DE LA CONDICIÓN HUMANA, EN LA MESURA QUE VA SER CONCEBUDA COM UN REFLEX DE LES EMOCIONS DEL JO QUE LA CONTEMPLAVA»

mortalitzar Joaquim Mir, amb unes teles de gran format que en el context de la pintura mundial dels inicis del xx possiblement representen la màxima radicalitat en l'ús dels colors i en la desfiguració dels elements reals, fins quasi arribar a l'abstracció pura. La cala pollencina de Sant Vicenç, incloent-hi en general el penyal del Cavall Bernat, han estat tants els artistes que l'han pintada que d'alguna manera constitueix per ella mateixa un subgènere dins el paisatgisme plàstic mallorquí.

Tanmateix, encara que el motiu de la cala no sigui molt habitual en l'obra dels poetes insulars, sens dubte es pot afirmar que la seva presència hi és molt selecta. La primera mostra és «Cala Gentil» de Costa i Llobera. En va fer una primera redacció el novembre de 1903 i el juliol de l'any següent n'enllestí la versió definitiva. El poema fou inclòs al volum *Poesies* (1907). L'adjectiu *gentil* és aplicat pel poeta a la cala del Pi de la Posada, la mateixa on en la dècada de 1920 va ser construït el molt conegut Hotel Formentor. Per al poeta, aquest paratge era un lloc de pas habitual en les

Blai Bonet va dedicar el poema «La cala» a cala Figuera (Santanyi), on el poeta transmet una forta intensitat sensorial i una gran abundància de referències cromàtiques.

«COSTA I LLOBERA ENS OFEREIX UNA NATURALESA ABRUPTA, EN CERTA MANERA WAGNERIANA, AMB UNA ABSÈNCIA QUASI ABSOLUTA DE FIGURES HUMANES»

© Sebastià Torrens

seves passejades pel bosc. La composició és la descripció d'un espai real ben concret, amb referències als elements vegetals, ambientals, líquids i geològics que el formen. Per representar-lo, es fa ús de termes lèxics ennoblidors i de múltiples anotacions de caràcter sensorial (visuals, olfactives i auditives). La cala és percebuda i presentada amb tot un seguit d'atributs elevats: lluminositat, bellesa, felicitat, serenitat, eternitat... Es tracta del tòpic literari del *locus amoenus*: un paisatge natural ubicat entremig de la mar i d'una barrera formada per una vegetació frondosa i, en un segon pla, per una carena muntanyenca. És el correlat d'aquell paradís dins el qual els humans hi poden trobar refugi i pau davant les adversitats, i també la plenitud vital i la placidesa interior, i igualment la felicitat màxima i aquella mena de repòs i de consol que únicament neix amb la dissolució del propi jo dins una naturalesa que és percebuda com un reflex de la divinitat. L'altre gran poeta mallorquí d'entre els dos segles, Joan Alcover, a la fantàsica composició «La sirena», va convertir «una cala profunda» en l'escenari dins el qual un «pescador

**«EN EL CAS DE JOAN ALCOVER
ENS TROBAM AMB UNA NATURALES
AMB PRESENCIA HUMANA, DESCRITA
AMB EL DETALLISME DEL MINIATURISTA,
I INTERIORITZADA MITJANÇANT UN
PROCÉS DE CONTEMPLACIÓ»**

solitari» i una dona peix compartien, alhora, un fugaç contacte físic i la consciència que la seva unió era una «còpula impossible».

Amb posterioritat a la Guerra civil, el motiu de la cala també és tractat per alguns dels nostres millors poetes. És el cas de l'eivissenc Marià Villangómez. Al llibre *Els dies* (1950) hi trobam els quatre quartets de «Cala deserta». Els dos primers, de caràcter descriptiu, fan referència, respectivament, a la part terrestre i a la part marina de qualsevol cala. El tercer remet a la història mítica del lloc (semidéus, naus, faules). El quart ens parla de la vivència del jo líric entremig de la terrestre calor estival i de la frescor marina. A *Entre el coral i l'espiga* (1952) de Blai Bonet hi ha el poema «La cala», que ens remet a la santanyinera cala Figuera. Es tracta de quatre quartets de versos decasíl·labs que transmeten una forta intensitat sensorial i una gran abundància de referències cromàtiques i de verbs d'acció. Tot plegat configura una realitat policroma i dinàmica, emocionalment exaltada, d'un panteisme

sensefronteres

LA CALA ENCANTADA

MONOGRÀFIC

PUV PUBLICACIONS
UNIVERSITAT
ID VALÈNCIA

www.bromera.com
edicions

bromera

pagà que es concreta amb la inclusió de la referència a la fecundació de Dànae de part del Zeus-sol que s'ha transfigurat en una pluja d'or. El moment àlgid es produeix quan la naturalesa marinera i solar i el cos físic del jo líric es fusionen fins a constituir una única entitat. Altra vegada el mateix Blai Bonet, al seu llibre *Comèdia* (1960), situa l'evocació dels anys d'infantesa, en el marc històric de la Guerra civil, en la zona del mar i la platja d'una cala, dels voltants de la qual esmenta els diferents elements vegetals. El poema és complex i extens –cent cinquantes versos– i es titula «El mar de Mondragó». En el cas d'aquest text, la cala santanyinera sobretot fa la funció d'escenari d'uns fets viscuts.

I retrobam el mateix topònim en el primer llibre que va publicar Josep M. Llompart: *Poemes de Mondragó* (1961). En realitat aquest és el títol de la secció inicial del volum, formada per nou poemes que varen ser escrits l'any 1955. Llompart i alguns dels seus companys poetes feren diverses estades a una casa d'estiu situada a Mondragó. Aquesta va ser la vivència física real que va donar origen als textos. Hi trobam una descripció escassament naturalista de l'entorn. Més aviat es tracta de la presentació d'un paisatge anímic en un temps de tardor i entremig d'evocacions amoroses i de manifestacions de malenconia. A moments hi sobrevola una certa atmosfera agònica, amb referències a fets i conceptes que explícitament la suggereixen: el crepuscle, Ofèlia, la mort, la malaltia de la infantesa... En aquests poemes, el paisatge és el correlat objectiu del món interior

del poeta. A través d'una realitat material tangible –el paisatge– se suggereix un món ocult emocionalment intens i agitat, i sentimentalment vaporós.

Un altre poeta mallorquí també va triar el nom d'una cala per posar títol al primer llibre que va publicar. Es tracta de Bartomeu Fiol i del seu recull *Calaloscans* (1966). El topònim, situat a la part nord-est de Mallorca, al nucli costaner de la Colònia de Sant Pere, al municipi d'Artà, segons Joan Coromines és una aglutinació de caló des Cans. El poeta l'interpretarà en aquest sentit. Més recentment, el lingüista Cosme Aguiló ha establert que la forma adient ha de ser *Caloscamps*, d'un primigeni *cala los Camps*. Aquesta obra de Fiol representa un canvi de rumb en la tradició del paisatgisme literari illenc. Sobretot perquè enfosqueix l'espai descrit: la lluminositat i la policromia en deixen de ser els dos atributs dominants. I igualment, a l'hora de representar-lo, prescindeix de l'orquestració pròpiament simbolista i de l'ús de metàfores d'enaltiment. El paisatge deixa de ser vist des d'una actitud d'emmirallament i, en conseqüència, el poema perd el sentit

de ser un acte de celebració quasi litúrgica. De la cala paradisiaca de bellesa sublim –Costa, Villangómez, Bonet, Llompart–, ara passam a un tipus d'espai caracteritzat negativament: «no és agradable el paratge de la cala», «riba esquerra», «cala de les malediccions», «marina histèrica», «cala foscant»... A més, els poemes del recull es construeixen amb un estil abrupte, dur, sense defugir l'estridència sonora, amb construccions verbals ben poc convencionals, sempre amb el rerefons

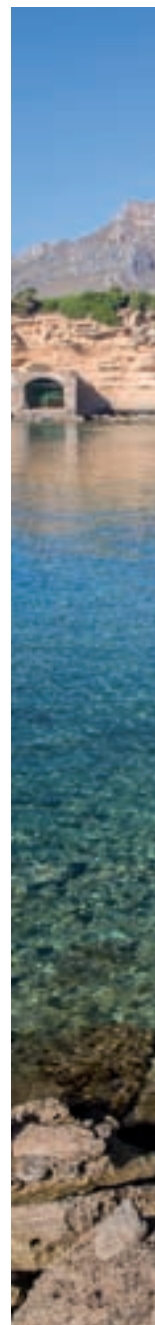
**«CALALOSCANS»
DE BARTOMEU FIOL
REPRESENTA UN CANVI
DE RUMB EN LA TRADICIÓ
DEL PAISATGISME LITERARI
ILLENC. SOBRETOT PERQUÈ
ENFOSQUEIX L'ESPAI
DESCRIT: LA LLUMINOSITAT
I LA POLICROMIA EN DEIXEN
DE SER ELS DOS ATRIBUTS
DOMINANTS»**

interglobe.es

editing and translation services

www.interglobe.es

info@interglobe.es

© Sebastià Torrens

Caloscamps va inspirar al poeta Bartomeu Fiol el seu recull *Calaloscans*, on trobem un canvi en la percepció literària del paisatge. De la bellesa sublim passem a un espai caracteritzat negativament.

«AL LLIBRE ‘ELS DIES’ DE VILLANGÓMEZ HI TROBAM ELS QUATRE QUARTETS DE ‘CALA DESERTA’, QUE TRANSMETEN UNA FORTA INTENSITAT SENSORIAL I UNA GRAN ABUNDÀNCIA DE REFERÈNCIES CROMÀTIQUES I DE VERBS D’ACCIÓ»

sonor dels lladrucs dels cans, amb un to esqueixat que ens remet a una estètica més aviat expressionista. El significat global de *Calaloscans* queda diluït entremig d’uns versos generalment hermètics i ambigus. Tot i així, en els textos dels diferents analistes del llibre hi ha una lectura compartida: la cala és el símbol d’un territori prou més ampli, el de la Mallorca dels anys seixanta. Una dècada en què l’asfíxia del franquisme i el capgirament de la societat rural tradicional eren els principals contrapesos del curs de la història.

El menorquí Ponç Pons en alguns dels seus llibres introdueix nombroses referències als paisatges de la seva illa. En general, s’hi aproxima des d’una doble i diferenciada perspectiva: d’una banda, l’evocació del paradís de la seva infantesa i, de l’altra, el malson d’un present en què la natura ha estat envaïda i la identitat espoliada. Al llibre *El salobre* (1997), per exemple, hi podem trobar un bon nombre de versos que documenten aquesta visió que oscil·la entre la nostàlgia d’un passat mític perdut –n’és la millor mostra el poema «Cala’s Morts»– i d’un temps actual hostil i desplaent: «Ja no hi ha vellmarins als penyals de Fornells/ S’omplen totes les cales de bars i de murs» («Obituari»). O també la contraposició que estableix al poema «Argonauta» entre les vivències del passat –«Cant i escric amb amor el nom de boscos purs/ on jugàvem feliços a guerra els amics/ i on anava amb ma mare a cercar esclata-sangs»– i les del present: «Ho record mentre escric abocat a un futur/ estranger encimentat de forrens i de bars». És inqüestionable que amb els versos de Ponç Pons el fenomen de la balearització ha estat incorporat plenament al paisatgisme literari illenc.

Entre el 1885 –les *Poesies* de Miquel Costa i Llobera– i la dècada de 1960 –amb el Bonet, Vidal Alcover i Llopart inicials–, el paisatgisme literari a les Balears es va expressar amb un discurs idealista de celebració i de sublimació. A partir de *Calaloscans* de Fiol, es produí un canvi de rumb vers unes representacions del tot austeres i gens enaltidores, fins arribar als nombrosos versos de Ponç Pons en els quals l’espai geogràfic ja ha patit el doble impacte negatiu de la degradació mediambiental i el de la despersonalització identitària. El tractament del motiu específic de la cala va anar evolucionant en paral·lel al del conjunt del paisatge. ☺

BIBLIOGRAFIA

- LLOMPART, J. M., 1964. *La literatura moderna a les Balears*. Moll. Palma.
 LLOMPART, J. M., 1970. *Poesía y paisaje. El tema de la “Costa Brava” en los poetas mallorquines*. Cort. Palma.
 PONS, M., 1998. *Poesia insular de postguerra: quatre veus dels anys cinquanta* Publicacions de l’Abadia de Montserrat. Barcelona.
 PONS, M., 1999. *Blai Bonet: el poeta i el paisatge de Santanyí*. Ajuntament de Santanyí. Santanyí.

Damià Pons. Catedràtic de Filologia Catalana. Universitat de les Illes Balears.